

UTÓSZÓ; JEGYZET

BÁNYAI JÁNOS

Az 1983-ban Zágrábban és Belgrádban – akkor ez még lehetséges volt – kiadott *Danilo Kiš művei* tíz kötete közül a *Homo poeticus* című kilencedik tartalmazza az író esszéit. A kötet azóta újra megjelent, 1990-ben Szarajevóban. Akkor még ez is lehetséges volt. A kötethez az író rövid, az olvasót eligazító prologust írt. Ebben a „szövegek” (Danilo Kiš szava) forrásaira utal, egykét megjegyzéssel megírásuk közvetlen indítékaira. Nem nevezi néven az alkalmakat, de megjegyzi, hogy az esszék – a „szövegek” – legtöbbször felismerhető polemikus él az újraközléskor, és ez a már második kötetben való újraközlés talán elvesztette időszerűségét. Arról is ejt néhány szót, hogy korábbi nézőpontján később (esetleg) változtatott, alakított volna. De végül a kötetbe soroltakon csak stiláris javításokat végzett. Közölte viszont megírásuk évét, hogy az olvasó a megírás idejéhez viszonyíthassa az író „érdeklődését, indulatait és tévedéseit”. Főképpen pedig azért, hogy „ezekben az írásokban egy érdeklődő olvasó naplóját, az író olvasmányait” ismerje meg.

Tíz év telt el azóta, és ma már látható, hogy a *Homo poeticus* legtöbb írása az akkori, majd a későbbi újraközlések során „tüllépett” a megírás szűkítő körülményein, a viszonylagosító alkalmakon, és polemikussága nemhogy elvesztette volna akkori élet, hanem még metszőbbé, időszerűsége még „maibbá” vált. Danilo Kiš polémiái a kisszerűséggel, a vidékiességgel, a kiirthatatlan banalitással, az ostobasággal és a nacionalizmusokkal, a totalitáris gondolkodás minden változatával, a cenzúrákkal és a cenzorokkal, a hivatalokkal és a hivatalosított eszmékkel nagyon is életrevalónak bizonyultak. Minthogy az ellenfelek sem adták fel könnyen. Azok sem, akikről a könyvterjedelmű *Anatómiai lecke* (1978) című polémia rántotta le a leplet. A „leckét” a *Borisz Davidovics stremléke* (1966) bírálóinak, az íróat plágiummal vádolóknak, a „realizmus” és a nemzet, a helyi színek és a kollektivitás érdekvédelmezőinek adta fel, akiktől – később derült ki – a politikai (párt)képviselő sem állt túl messze.

A könyvét védelmezte akkor Danilo Kiš, saját írói vállalkozását és attitűdjét, de egyben az irodalom méltóságát is.

Nem is kellene talán túl sok szót parazolni az *Anatómiai leckére*, hiszen – bár terveztük – egyetlen részlete sem került válogatásunkba, ha a védelemre egyébként sem szoruló Borisz Davidovics-könyv utolsó (hetedik) fejezetének Utóiratára, amely az *A. A. Darmolatov rövid életrajza (1892–1968)* címet viseli, nem foglalta volna össze már előre, afféle borgesi fordulattal, szinte látnoki módon (?), Danilo Kiš és az irodalom „esetét” a szerb és a mindenkori kritika egyik erőteljes és erőteljesen ostoba vonulatával. Ez áll az Utóiratban: „*Nevét – A. A. Darmolatovét – az orosz irodalomtörténet mint orvosi furcsaságot jegyezte fel: Darmolatov esete bekerült az összes újabb patológia-tankönyvekbe. Herezacskóját, amely akkora volt, mint a legnagyobb kolhozotk, lefényképezték, és azóta minden külföldi szakkönyv is közli, amikor az elefantiázisról (elephantiasis nostras) van szó. Együttal az íróknak is tanulságul, hogy az íráshoz nem elég, ha valakinek csak tökei vannak.*” Mindez aláhúzva, dőlt betűkkel. Danilo Kiš, miután kimondta, hogy nem múlik éppen minden az író tökein, és miután megívta harcát a tökösök vicsorgó hadával, majd kiadásra előkészítette műveinek tízkötetes zágrábi–belgrádi kiadását, Párizsba költözött. Nem vállalta a diszsidens író szerepét, de csak halála után „költözött” haza. Úgy temették el, mintha nem is hallottak volna ama leckéről. Párizsban, ahol tíz éven át élt, már tisztában volt mindennel. Már nem érhettek meglepetések, már nemigen szegődhettek nyomába az itthon hagyott publicisták és kritikusok.

Az *Anatómiai lecke* és a Borisz Davidovics-könyv A. A. Darmolatov fejezetének találkozási a viták irodalmi boszorkánytánca felett arra is rámutat, hogy nincs nagy távolság a szépíró (a regényíró) és az értekező (esszé, meg „szöveg” író) Danilo Kiš más-más műfajba tartozó prózája között. Ezért esszéírásának és vitáinak történetét a regényíró pályaképeinek nézőpontjából is értelmezni lehet. Talán sokkal inkább, mint a poétika és az esztétika irányából. Vagy netán a politika felől. Az 1983-as *Homo poeticus* prológusában idézi az első esszékötet (*Po-etika*, 1972) előszavának azt a megjegyzését, hogy egy 1960-ban készült írás (könyvkritika) a fiatal író *felkészülése* a prózaírásra. Azé az íróé, aki akkorra már elsiratta magában (később derül majd ki, Ady versei fordításának hatására) a költőt, aki lehetett volna, és most a regényírás nagy kalandjára készül. Lukács György realizmuskönyvéről írt bírálatában pedig a modern prózaírást választó író önmaga előtt igyekszik tisztázni a „mesterséghez” nélkülözhetetlen alapfogalmakat: a regényt, az allegóriát, az „elidegenedést”, a modernitást említi. Esszéiben, könyvismertetőiben, tanulmányaiban – a későbbiekben is – azokat az *irodalmi* témákat írta meg, amelyeket tisztázni kellett, mert tisztázás nélkül – még egyszer „az elbeszélés nehézségei” – akadályt jelentettek számára. Ezért akár irodalomtörténeti kérdéseket, akár a költészet és a politika, az élet és az irodalom kérdéseit járta is körül, akár vitaíratot vagy kritikai feljegyzést vetett papírra, mindig sorra azokról az alkotói, írói gondokról és dilemmákról gondolkodott, amelyek megoldása nélkül a regények nem születhettek volna meg, vagy nem lettek volna olyanok, amilyenek

lettek. Azt nyilatkozta egyik kései interjújában, hogy „válogatott” műveit, nem az „összegyűjtöttket” írja. Máshol meg arról tesz említést, hogy a versben elfogadható a homályosság, de a próza nem mondhat le a világosság igényéről. Aki „válogatott” műveket ír, és a világosságot választja beszédmódja meghatározójának, nem is tehet talán mást, minthogy nem szépirodalmi munkáiban a szépíró útját és kalandját készíti elő. Csakhogy ebből az is következik – az idézett *Utóirat* rá a példa –, hogy a szépírói munkákból sem tűnnek el az értekező prózát író gondolkodó eszméi és nézetei. Vannak olyan szépírók, akiknek a novellái, regényei tanulmányként, filozófiaként olvashatók. Mint a *Borisz Davidovics sřremléke* befejező – „irodalomtörténeti” – fejezete. Vagy mint *A holtak enciklopédiájában* (1983) *A vörös Lenin-bélyeg*.

Ezért van külön jelentősége, hogy az első esszékötet a *Manzárd* és a *44. zsoltár* (1962) című kisregények, valamint a „családi trilógia” (*Kert, hamu*, 1965; *Korai bánat*, 1969; *Fővenyóra*, 1972) után, pontosabban az utóbbival egy időben jelent meg. Az életmű első korszaka zárul így le. Az első esszékötet írásaiban mind sorra megjelennek azok a kérdések, irodalmiak, formaiak és tartalmiak, esztétikaiak, amelyek a regények felépítésében, írói megoldásaiban fontos szerepet játszanak. Ezt igazolja a *Po-etika* két évvel később megjelenő második kötete (*Po-etika, második könyv*, 1974), amelybe az újabb esszék mellett a regényeket értelmező, megírásuk szellemi és életrajzi körülményeire, belső és külső (kulturális) indítékaira utaló interjúkat sorolt. Már nem a regényírás kalandjára készülő író önkeresésének dokumentumai ezek az írások, hanem a regényírás kalandját mélyen megélt író önismereti vizsgálói. Egy író szólal meg itt, aki egyszerre jött tisztába élettel és irodalommal. Utolsó éveiben egy háromszáz oldalasra tervezett (ál)interjú megírására készült, amelynek *Élet, irodalom* lett volna a címe, azaz *Life%Literature*, mert – mondta egyik interjújában – így jobban hangzik.

Danilo Kiš esszéiben ezenfelül mindig van valami személyes és vallomásszerű. Talán ezért is olvashatók esszéi novellákként. És éppen ezért érthető meg annak a gondolatának a mélysége, hogy a regény „népi” filozófia.

Együtt van tehát, nemcsak egymás mellett, Danilo Kiš prózaírásában esszé és regény, szépirodalom és értekezés.

Esszéírásának zárószakaszában, a *Homo poeticus* után írott párizsi esszék a *megtalált* irodalmat és az irodalomban *hazatalált* írókat mutatják. A Sade márkiról szóló és a Nabokov-esszé a csúcsai ennek az időszaknak. Az író, aki keserves kalandok, lármás botrányok, kegyetlen üldözések és fájdalmas kételemek után megtalálta az irodalmat és a regényt, s ilyenformán már tisztában látott, mint korábban, most egészen nyitottá vált, és egyúttal szkeptikussá is. Nabokov regényalakjairól azt mondja, hogy „mind kissé holdkórosok vagy álombéliék: látszatvilágban mozognak, kívül jön és rosszon, alig hatol el hozzájuk a történelem szörnyű zaja”. Éppen nyitottsága és szkeptikussága folytán érti meg Nabokov irodalmi arisztokratizmusát, holott az ő prózaírásáig, az ő regényalakjaiig, akár a „családi trilógia”, akár a Borisz Davidovics-regény vagy

A holtak enciklopédiája hőseiig, de az esszék világlátásáig is bizony eljutott „a történelem szörnyű” zaja.

Ha Nabokov egy elsuhanó „pullmankocsi ablakából” nézte a történelmet, és egy „időtlen Oroszországra” emlékezett folytonosan, Danilo Kiš „gazdag nosztalgijában” nem egyetlen országot találhat. Az ő nosztalgija történelemkönyvekből ellenőrizhető időpontokkal és térképeken kikereshető helyszínekkel van tele. Itt is suhannak a pullmankocsik, itt is készülnek teljes menetrendek, ám sokkal többen utaznak menetrend nélküli rabszállító szerelvényeken. Itt nincsenek felhőtlen emlékek, itt táborok vannak, kiköltöztetések, eltűnések és váratlan feltűnések, halál és kín.

Danilo Kiš esszé- és regényíró művészetében egyformán a pontos *megnevezés* az alapvető poétikai (és morális) szervező elv. A Borisz Davidovics-könyv megjelenése után nyilatkozta azt, hogy „megnevezni annyi, mint megalkotni”, mert „a felsorolás a dolgok bevezetése a világállapotba”. Majd így folytatja: „Mindig nagyon érdekelt a dolgok különbözőése. Régen írtam egy verset, ami nem állt másból, mint egy kuka tartalmának teljes felsorolásából, egy jegyzék volt; az egyetlen világ rezüméje, minden rezümé legegyszerűbbike: minden dolog maradéka mögött egy történet létezik. Legtöbbször inkább kedvelem megnevezni a dolgokat, mint elmondani a történetüket: a dolgok maguk beszélnek el a saját történetüket: a kukába dobott maradékok különféle archeológiai rétegek.” Csakhogy a megnevezés írói programja a „meg nem nevezés”, az elhallgatást is magában foglalja. „A történelem szörnyű zaját” az áldozat felől az áldozat méltóságának megőrzése miatt a meg nem nevezés és elhallgatás kíséri. A meg nem nevezés, Danilo Kiš szerint, „a Történelem legnagyobb áldozata”. A „megnevezés”, amit a megalkotással egyenlít ki, és a „meg nem nevezés”, az „elhallgatás”, ami viszont a történelem áldozata méltóságának megőrzése, minthogy egyidejű az alkotásban és a műben, szinte megoldhatatlan problémája, örökös gondja az írónak. „Hogyan mutatni meg, miközben nem fedjük fel a Dávid-csillagot?” – kérdezi. Úgy – válaszolja –, hogy Eduard Sam kabátján napraforgó virít, Sztálin pedig arckép a nyomozószoba falán, meg a rabok és üldözöttek ásta csatorna vizén úszó hajó neve. Így oldódik meg a megoldhatatlannak vélt írói probléma, s így lesz hallható a dolgok megnevezéséért, a kukába dobott maradék jegyzékének elkészítéséért folyó – írói – küzdelem során a történelem poklának zaja, ez a szörnyű zene, ami Danilo Kiš minden mondatát, esszéit és regényeit, egyaránt átjárja, mint valami illékony lebegés a van és a nincs, az élet és a halál, a megnevezés és az elhallgatás között hagyott alig látható résben.

A történelem poklának helyszíne és színtere Danilo Kiš regény- és esszéírásában egyaránt Közép-Európa. Itt hallotta meg és élte át a történelem szörnyű zaját, itt suhannak a pullmankocsik, és itt zakatolnak a menetrend nélküli rabszállító szerelvények. És itt ismerte fel, hogy a zajnak nincs vége, hogy a szörnyet gyártó „tökösök” – politikusok és forradalmárok, történelmet gyártó nemzetmentők, írók és nem írók – rettenetes laboratóriumaikban még mindig, változatlanul „termelnek”. Ezért Danilo Kiš Közép-Európája, művének kon-

textusában, ha pátosz, akkor nyomban ironia is, ha tragédia, akkor groteszkkal dústíva, ha elégia, akkor öngúny, ha szellem, akkor meteorológia. És – mint a *Borisz Davidovics stremléke* hatodik fejezetében – itt sem lehet tudni, „hogya motívumok, a dátumok és a nevek azonosságát isten művének, la part de Dieu, vagy az ördög művének, la part de Diabole” kell-e tartani „az alkotásban”. Ez a dilemma a következő szinte megoldhatatlan írói gond és kétely. Ám ez teszi igazán időszerűvé (is) Danilo Kiš Közép-Európában lokalizálható gondolkodását.

Az író dilemmái a megnevezés és elhallgatás, az isten és az ördög „ügyében” egyúttal a szkepszis megfogalmazása is. Az egyik 1973-ban adott interjújában, *A gyanakvás kora* a címe, arról beszél, hogy az irodalom hatékonysága láthatatlan, kiszámíthatatlan, messzemenő és semmis egyszerre, meg arról, hogy „Mi modernnek nem Joyce köpönyege alól bújtunk elő, hanem a joyce-i lázálomból és káoszából, a joyce-i fenséges vereségből. A modern európai és amerikai regény mást sem tesz valójában, mint megkísérli Joyce fenséges vereségét kis egyenkénti győzelmekre váltani.” Ez is válaszut és dilemma. A joyce-i vereség és a kis győzelmek között az író, aki meghallotta és hallja „a történelem szörnyű zajá”-t, és aki megtalálta az irodalmat, hazatalált az irodalomban, tehát nyitottá vált és szkeptikussá, tudvalevő, melyiket választotta. Nincs számára két út, legfeljebb a stílus, az ellenpontos fogalmazás kedvéért. A szellemnek ezt a látszólag frivol, de mindenképpen elegáns mozdulatát is megtehetette, mert a *jelenben* élt mindvégig. Regényeiben és esszéiben a jelent látta és a jelent írta az író „válogatott művei” formájában. Azt a jelent, amit a *Borisz Davidovics stremléke* hatodik „közös történetében” Marcus Aurelius szavaival nevezett meg. Marcus Aurelius *Elmélkedéseinek* ezt a mondatát (VI. k., 37.) nem Danilo Kiš fordítójának, hanem Huszti Józsefnek (1943) talán régiesebb, de pontosabb fordításában írom ide, e jegyzet végére: „Aki a jelent látja, az mindent látott, ami csak valaha volt, vagy valaha lesz, mert minden egy eredetű és egy formájú.”

Danilo Kiš esszéiben és regényeiben, az irodalomért vívott küzdelme során, a jelent látta: „mindent látott”.

(Danilo Kiš [1935–1989] magyar nyelvű esszékötetének válogatása a Homo poeticus [Szarajevó, 1990] új kiadása, a Život, literatura [Szarajevó, 1990] című kötet, és könyvekbe nem került folyóiratközlések alapján készült. A kötet Kételemek kora címmel hamarosan megjelenik a pozsonyi Kalligram és az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában.)